TURKIY XALQLARNING KELIB CHIQISHI XIX ASR SHARQSHUNOSLARINING TALQINIDA

Umurzoq Alibekov
Guliston davlat universiteti katta o‘qituvchisi
Ismoil Rayimjonov
Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada N.A.Aristov, V.V.Radlov va boshqa sharqshunoslarning ilmiy ishlari materialida XIX asr sharqshunoslari keltirgan turkiy xalqlar etnogenezi bo‘yicha ma’lumotlar tahlil qilinmoqda. Xususan, xon urug‘ining kelib chiqishi talqini keltirilmoqda.

Kalit so‘zlar: turkiylar, tu-kyu, urug‘lar va qabilalar, afsona, So mulki.

Oxot dengizi va Shimoliy Muz okeanidan Adriatik dengizigacha bo‘lgan ulkan hududda yashovchi turklar taxminan 26 million kishini tashkil etadi, bir tilda gaplashadi, faqat dialektlarga bo‘linadi, shuning uchun Markaziy Osiyo turkiy xalqlari ham yoqutlarni, ham usmonli turklarni tushuna oladilar [2; 4; 15].

Turkiy qabilalar va millatlarning jismoniy tiplari juda xilma-xil bo‘lib, janubi-g‘arbiy turklarning tashqi ko‘rinishi O‘rta Osiyodagi turkiy qabilalarga, hatto Sharqiy Sibir qabilalari bilan juda kam umumiylikka ega. Albatta, irqlar va xalqlar turlarining o‘zgarishi, ma'lum darajada, iqlim va boshqa tabiiy sharoitlarning bosimi ostida va madaniyat ta'sirida, shuningdek, ehtimol, har bir berilgan antropologik tip uni tashkil etuvchi elementlarning evolyutsiyasi natijasida sodir bo‘ladi. Ammo bunday o‘zgarishlar, kamdan-kam holatlar bundan mustasno bo‘lsa-da, odatda ahamiyatsiz yoki hech bo‘lmaganda juda uzoq vaqt talab qiladi. Xalq va qabila turlarining boshqa irqlar va xalqlar bilan aralashib ketishi natijasida yuzaga kelgan o‘zgarishlar nisbatan tezroq, jiddiyroq va chuqurroqdir. N.A. Aristov yozganidek, agar Usmonli turklarining turli toifalari bundan to‘qqiz asr oldin O‘rta Osiyodan Kichik Osiyoga, keyinroq Bolqon yarim oroliga kelgan turklarning mahalliy kurdlar, greklar, slavyanlar va boshqalar bilan chatishtirish natijasi ekanligiga shubhalanmasak, unda boshqa turkiy qabilalar ham o‘zlarining antropologik farqlarini ular uchun juda monoton bo‘lgan tabiiy va madaniy sharoitlar ta’sirida emas, balki bir-biridan, asosan, turli xalqlar bilan

chatishtirish (metislashish) tufayli oldilar deb taxmin qilish mumkin. Bularning barchasidan kelib chiqqan holda, turkiy qabila va elatlarning kelib chiqishini aniqlash ko‘p jihatdan alohida turkiy qabilalar chatishib ketgan begona aralashmalarni aniqlashga to‘g‘ri keladi [1, c. 278-279].

Shimoliy va O‘rta Osiyo haqida eramizdan avval yozilgan manbalar uncha ko‘p emas. Shuning uchun ayrim sharqshunoslar turkiy qabilalarni kelib chiqishini aniqlashda asosan xalq asotirlari va afsonalariga murojaat qilishadi.

Xitoyliklarda yozilishi tarixda turklar nomi paydo bo‘lishi bilan deyarli bir vaqtda sodir bo‘lgan eng qadimgi turkiy xalq afsonalaridan biriga ko‘ra, turklarning ajdodlari "Hunlar mamlakatidan shimolda joylashgan So mulkidan" bo‘lgan”. Uning avlodlaridan biri bo‘ridan tug‘ilgan va g‘ayritabiiy fazilatlarga ega bo‘lgan Ichzhini-nishidu (I-tchi-ni-sse-tou)ning ikkita xotini bor edi: osmon ruhining qizi va qish ruhning qizi. Birinchisidan to‘rtta o‘g‘li bor edi, ulardan biri oqqushga aylandi; Tsi-gu (Ki-ku) ismli boshqasi Afu (A-pou) va Gyan (Kien) daryolari orasida davlatga asos solgan; uchinchisi Chusi daryosi (Tchou-tche) sohilida saltanatga asos solgan. To‘rtinchi, to‘ng‘ich o‘g‘li, Nadulushe (No-tou-lou-che) ismli, Basy-chu-si-shi (Tsien-sse-tchou-tche-chi) tog‘larida yashagan. O‘sha tog‘larda umumiy turkiy ajdodlardan bo‘lgan o‘rda yashagan; bu o‘rda sovuqdan qattiq aziyat chekardi. Nadulushe unga olov yoqishni o‘rgatdi, uni isitdi va oziqlantirdi, buning uchun o‘rda unga itoat qildi, uni oqsoqol deb tan oldi va unga tu-kyu (tou-kioue) [10; 16] deb nom berdi. Uning avlodi Tumin VI asrning birinchi yarmida Xitoy bilan munosabatlarga kirgan turklarning (Tu-kyu) birinchi hukmdori edi. Iakinf Bichurin tu-gyuning xitoycha transkripsiyasini to‘g‘ri bergan bo‘lsa-da, bu nomni har doim dulga deb yozadi, chunki u Shmidt bilan birga tu-kyuni mo‘g‘ullar deb o‘ylagan va ularning nomini mo‘g‘ulcha dudulga, dubulg‘adan kelib chiqqan deb hisoblagan. Klaprot va Abel Remyusa tu-kyu nomini takiya bilan solishtirishdi, ammo ma'lum bo‘lishicha, turkiycha dubulg‘a degan ma'noni anglatuvchi terk so‘zi mutlaqo mos keladi.

Ushbu afsona Xitoyning "Shimoliy Vey sulolasi tarixi"da (386 yildan 558 yilgacha) mavjud va Stan Julien'a tarjimasiga ko‘ra, ba'zi qisqartmalar bilan taqdim etilgan [9], va u I. Bichurin [3, c. 258-259] tarjimasiga mos keladi. Sulola tarixini xitoyliklar voqealar bilan zamondosh bo‘lgan yilnomalar va hujjatlar asosida tuzgan va shuning uchun Vey sulolasi tarixiga kiritilgan afsona 535-558 yillar oralig‘ida, ehtimol turk elchilarining so‘zlaridan yozib olingan deb taxmin qilish kerak.

Xunlar mamlakatining, ya'ni hozirgi Mo‘g‘ulistonning shimolida joylashgan So mulki, Oltoyning shimoliy tomonida joylashgan bo‘lishi kerak edi, chunki uning janubiy yon bag‘irlari hunlar yerlari tarkibiga kirgan. XIX asr ozirida Yuqori Kumandin volostini tashkil etuvchi ikkita urug‘dan biri Bii daryosi bo‘ylarida, unga Oqqush (Lebed) daryosining quyilishi yaqinida joylashgan bo‘lib, so deb ataladi, ikkinchisi esa kubandi yoki kumandi deb ataladi [11, Ss.211-212]. Turkiylarning afsonaviy ajdodi So qabilasidan ekanligini inobatga olsak, bu urug‘ qabilaning qoldig‘i deb taxmin qilish mumkin. Turkiycha “ku” so‘zi – “oqqush” demakdir. Oltoydagi Oqqush (Lebed) daryosida yashovchi turkiylar o‘zlarini ku-kshi, ya’ni Oqqush daryosi odamlari deb atashadi [11, S.212]. Demak, Ichjini-nishiduning o‘g‘li xitoy manbalarida yozilganidek, oqqushga aylanmagan, balki qolgan 3ta ukalari kabi Ku daryosi bo‘yida joylashib, ku qabilasining urug‘ asoschisi bo‘lgan. Ki-ko esa qirg‘iz nomining xitoycha transkriptsiyasi bo‘lib, xitoy tilida “r” harfi yo‘qligi uchun tushirilgan [8, p.379]. Afsonadagi Apu daryosi – Abakan, Gyan yoki Kyan esa – Kem, yani Yenisey (Enasoy) daryosining qadimgi nomi.Chu-si daryosi Chuya turkiylarining (chu-kshi) qo‘nish joyi. Basi-chu – Chu daryosining yuqori oqimi.

Demak, afsonaning geografik va etnik ma'lumotlariga ko‘ra, tukyu turkiylari (Iakinf bo‘yicha dulg‘alar uyi, ya'ni xon urug‘i) Oltoy shimolida yashagan so qabilasidan kelib chiqqan va Oltoyda ko‘payib, 4ta shoxga bo‘lingan: birinchisi “ku” nomi bilan Oltoyning shimoliy yonbag‘rida joylashdi (Kubani, Kumani), ikkinchi shoxi “qirg‘iz” nomi bilan Yenisey va Abakan bo‘ylarida joylashgan, uchinchisi Oltoy ichida Chu daryosi bo‘ylarida ko‘chmanchilik qilgan, esa “turk” nomini olib, katta qabilani tashkil etgan. Turk qabilasi VI asr ikkinchi choragida xitoyliklar bilan siyosiy aloqada bo‘lgan, 536 yilda gaoguylarni o‘zlariga bo‘ysundirib, jujanlar hukmronligini tugatgan va 556 yilga kelib butun Mo‘g‘ulistonni va O‘rta Osiyoni, Hindukushdan to Qora dengizgacha bo‘lgan hududlarni egallab olgan [1, c. 280-281].

Tomashek katta o‘g‘ilni Oqqushga aylanganidan mamnun bo‘lmay, uni Kuba-xatunga sajda qilayotgan yakutlar oldiga “uchirib” yuboradi. Ammo Kuba-xatunga (ya'ni Oqqush-malikaga) sajda qilish yakutlarni qadimiy turkiy afsonaga yaqinlashtirmaydi, chunki afsonada oqqushning uchib ketgani haqida hech narsa aytilmagan. Tchou-tche daryosi Chuya daryosi ekanligini anglab yetgan Tomashek «kenja» o‘g‘il No-tou-lou-che ismi turkcha ondurchi so‘zidan kelib chiqqan deb taxmin qiladi. Ammo afsonaga ko‘ra, o‘g‘illar 4ta bo‘lgan va Nadulu-she kenja emas, balki to‘ng‘ich o‘g‘il bo‘lgan [3, c.266-268; 13]. Afsona VI asrda tukyu turklarida saqlanib qolgan turkiy qabilalar haqidagi asotirlardagi ma'lumotlarni ifodalaydi.

Afsonada tarixiy sahnaga tukyulardan ko‘p asrlar oldin kelgan qadimgi va ko‘psonli xunlar, qanglilar, gaoguylar kabi turkiy qabilalar haqida ma'lumot yo‘q. Shuning uchun bu afsona barcha turkiy xalqlarning emas, balki faqat tukyu turklarining kelib chiqishi haqidagi afsona sifatida qaralishi to‘g‘ri bo‘ladi. Tukyu degan xonlar urug‘i yoki hukmron avlod Oltoyning janubiy yonbag‘irlarida yashovchi turkiy urug‘larni birlashtirgan va ularning ittifoqiga va qabilasiga “turk” nomini bergan bo‘lishi mumkin.

Ushbu afsonadan oldinroq, V asrda xitoyliklar gaoguylar haqidagi afsonani yozib olganlar. Unga muvofiq, tukyu turkiylar qabilasi bo‘ridan va xunlar hukmdorlaridan (shan-yuy) birining qizidan kelib chiqqan [3, c.248-249]. Bundan tashqari xitoylar saqlab qolgan yana bir asotirga ko‘ra, tukyu turklari dushmanlar tomonidan qirib tashlangan xunlar urug‘iga mansub bo‘lgan va qo‘l-oyoqlari kesilgan bo‘lsa ham, qirg‘indan omon qolgan, o‘n yoshli bola va uni boqib olgan ona-bo‘ridan kelib chiqqan. Bo‘ri har tomondan o‘tib bo‘lmas tog‘lar bilan o‘ralgan vodiyga (Oltoy) yo‘l oldi va u yerda 10ta o‘g‘il tug‘di, ulardan tukyu turklari kelib chiqqan [3, cc. 256, 267]. Boshqa bir afsonaga ko‘ra, mo‘g‘ullar “osmonda tug‘ilgan qo‘ng‘ir bo‘ri va bo‘z bug‘u”dan kelib chiqqan [6]. Bu afsona va boshqalar insoniyat jamiyatlari evolyutsiyasining o‘sha uzoq bosqichining aks-sadosini ifodalaydi, ibtidoiy qabilalar o‘zlarini o‘zlarining avlodlari deb hisoblagan turli hayvonlarga sig‘inishgan.

Turkiy qabilalarning kelib chiqishi haqidagi o‘rta asrlardagi yozma manbalarda keltirilgan afsonalar adabiy qayta ishlangan bo‘lib, ishonchli material bo‘la olmaydi. Ammo ayrim ma'lumotlar, asosan og‘zaki shajaraviy afsonalar urug‘lar va qabilalar o‘rtasidagi qarindoshlik aloqalari va munosabatlarini birmuncha ishonarli tarzda yoritib beradi. Tukyu turklarida VIII asrdayoq xitoyliklar tomonidan yozilgan afsona saqlanmagan. 732 yilgi Kultegin bitiklarida tarix Tuminxondan boshlanadi. “Yuqorida moviy osmon, pastda qorong‘u yer o‘rnatilgach, ular orasida inson o‘g‘illari paydo bo‘ldi. Inson o‘g‘illari orasida mashhur xon Chum-Pamlardan bo‘lgan buyuk xon - Bumin-hoqon ko‘tarildi. U turkiy xalqlarning urug‘larini va qonun-qoidalarini o‘rnatgan, hamma narsani boshqargan” [12, ss.17, 22].

Bu yerda Bumin xoqonning ko‘rsatgan jasoratlariga urug‘larni tashkil etish qo‘yildi. Tomsen tarjimasida: “Mening ajdodlarim Bumin va Istemi xoqonlar hukmronlik qilib, inson o‘g‘illaridan ustun bo‘lganlar. Ular hukmdorlar sifatida ko‘tarilib, turkiy xalqlarning mustaqil (davlat) boshqaruvi (ilin) va urf-odatlarini (qonunlarini) o‘rnatdilar va mustahkamladilar”. Yozuvlarning shu va boshqa joylarida, shuningdek, xitoyliklarning fikricha, Tumin tomonidan qabul qilingan “il-xon” unvonidagi “il” o‘zini o‘zi boshqaradigan qabila yoki qabilaviy hayot tarzida yashovchi ko‘chmanchilar davlati ma’nosini bildiradi. Bunday qabilalar, masalan, yozuvlarda “illig” deb ataladi, masalan, “illigig ilsiretmis, kaganlygyg kagansiratmis”, ya'ni, mustaqil hukumatga ega bo‘lganlar undan, xoqonlari bo‘lganlar esa ulardan mahrum qilindi [14].

Istemi hoqonga kelsak, “Tan-shu”ning turli joylarida Shidyanmi-xon [3, cc.354, 361] G‘arbiy turkiy xonlarning ajdodi sifatida tilga olinadi, shundan xulosa qilish mumkinki, bu Shidyanmi, Deginning fikricha, “he-tie-mi” [8, p.463], Tou-muen-khan’ning ukasi. Visdelouning yozishicha, Che-tie-mii yoki So-ti-mii [7] Tuminxonning ikkinchi o‘g‘li, turklar hokimiyati asoschisining ukasi va bu Shidyanmi, Setimi yoki Istemiga va uning avlodlariga tukyu turklari mulkining g‘arbiy yarmi meros qolgan, sharqiy qismi esa Tuminxon avlodlarining merosini tashkil qilgan.

Ko‘chmanchi turklarning patriarxal-qabilaviy hayoti sharoitida kuchli, ko‘p sonli urug‘ eng yaxshi yaylovlarni egallash, o‘z a'zolarini tashqi dushmanlardan haqiqiy va samarali himoya qilish,

urug‘ boshliqariga qabila ishlarida kuchli siyosiy ta'sir ko‘rsatish, qabila yoki davlat foydasiga olingan o‘lja va o‘lponning ko‘proq qismini ta’minlash uchun ko‘proq imkoniyatga ega edi. Har bir urug‘da, bir tomondan, urug‘lar birligini saqlashni talab qiladigan sharoitlar bo‘lsa, boshqa tomondan, bo‘linish uchun ozmi-ko‘pmi kuchli istaklar mavjud edi. Bu qarama-qarshi oqimlarning kurashi odatda urug‘ boshliqlari va taniqli shaxslari o‘rtasidagi raqobat tufayli murakkablashdi va kuchaydi. Ulardan ba'zilari o‘zlari boshida turgan urug‘ning butun kuchini saqlab qolishni istab, urug‘ning yaxlitligini himoya qilishdi, boshqalari esa, urug‘ning qulagan qismlarida ustunlikka ishonib, parchalanishga intilishdi. Ko‘pincha parchalanish istagi g‘alaba qozondi, ammo juda kichik va kuchsiz klan birliklarining aniqlangan kamchiliklari ba'zan turli urug‘lar va hatto qabilalarning qismlaridan tashkil topgan yirik urug‘lar ittifoqlarining shakllanishiga olib keldi.

Mo‘g‘ulistonda bir-birini almashtirgan turkiy ko‘chmanchilar davlatlarining tarixi shuni ko‘rsatadiki, ular mard, aqlli va baxtiyor ajdodlar boshchiligidagi qabilalardan birining kuchayishi natijasida vujudga kelgan va ular qabiladagi urug‘larni bo‘ysundirishga muvaffaq bo‘lgan va ularni o‘z ta'siriga olib, qolgan qabilalarni zabt etgan [5, c.72]. Ular urug‘ va qabilalarning boshiga o‘z qarindoshlarini yoki izdoshlarini qo‘yish orqali o‘z hokimiyatini mustahkamlashga erishdilar. Turkiy davlatlarning qulashi odatda hukmron xon uyidagi ichki nizolar davrida, lekin har doim urug‘ va qabilalarning mustaqillikka intilishlarining ustun ta’siri ostida sodir bo‘lgan. Hukmron qabila qulagandan so‘ng, qabila birlashmalarining ozmi-ko‘p uzoq davom etgan yakkalanish davri boshlandi, ya’ni qabilalardan biri kuchayib, qolganlarini o‘z hokimiyatiga bo‘ysundirib, yangi davlatga asos solardi. Mo‘g‘ulistonda hunlar, tukyu turklar, uyg‘urlar davlatlari shunday vujudga kelgan va qulagan.

Shunday qilib, urug‘lar turkiy ko‘chmanchilarning kundalik hayotida nafaqat har tomonlama ahamiyatga ega bo‘lgan, balki ularning siyosiy tarixida ham juda muhim rol o‘ynagan. Tabiiyki, urug‘larning bunday ahamiyati bilan, ko‘chmanchining butun hayoti va taqdiri urug‘ga mansubligi bilan belgilansa, urug‘ nomlari favqulodda kuchga ega bo‘lishi kerak edi. Klanlar to‘liq yoki qisman turli xil ittifoqlarga kirishlari mumkin edi, lekin o‘z nomlarini qat'iy saqlab qolishlari kerak edi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, bir vaqtlar V.V. Radlov turkiy shevalarni o‘rganar ekan, Sayan va Oltoy turkiy xalqlari, qora qirg‘izlar va Sibir, O‘rta Osiyo va Sharqiy Rossiyaning boshqa turkiy xalqlari orasida urug‘la va qabilalar haqida qimmatli ma’lumotlarni to‘plagan (Aus Sibirien, Leyptsig 1834, ikki jild); ammo bu ulkan va keng qamrovli etnografik va arxeologik tadqiqotlar yetarlicha batafsil o‘rganilmagan. Shunday qilib, turkiy xalqlarning etnik tarkibini ularning hozirgi qabila va urug‘ tarkibi va tarixiy ma’lumotlari yordamida yoritish kelajak uchun vazifa bo‘lib qolmoqda.

Adabiyotlar:

1.Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности // Живая старина. 1896. Год шестой, вып. III-IV. - С. 277-456.

2.Бетлингк О.Н. О языке якутов // Учёные записки Академии наук по 1 и 3 отделениям. Т. I, вып. 4, 1853. – С. 415, 433, 434.

3.Бичурин И. Собрание сведений о народах, обитавших в средней Азии в древние времена. - СПб., 1851, часть I.

4.Миддендорф А. Очерки ферганской долины. - Спб., 1882.- С.406.

5.Радлов В.В. К вопросу об уйгурах // Записки и. Академии наук, 1893 г., том 72, книжка I.

6.«Юань-чао-ми-ши» // Труды российской духовной миссии в Пекине, т. 4, Спб., 1866. - С. 23.

7.Bibliothèque orientale d’Herbelot, La Haye, 1779, t. IV, p. 109.

8.Deguignes M. Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux, Tome 1,Partie 2 - Paris, 1756-1758.

9.Documents historiques sur les Tou-kioue (Turcs), extraits du Pien-i-tien et traduits du chinois // Journal asiatique, t. III, 1861. p.p. 327-328.

10. Klaproth, Heinrich Julius. Mémoires relatifs à l’Asie, Paris, 1826, t. 2. - Pp. 382- 383.

11. Radloff W. Aus Sibirien. - Leipzig, 1884, B. I, ss. 211, 212.
12. Radloff W. Die alttükischen Inschriften der Mongolei, St. Petesbourg, 1894, ss. 17, 22.
13. Sitzungberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe, CXVII Band, Wien, 1889, s.s. 64 und 65.
14. Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées, Helsingfors, 1896, p. 97, p. 102
15. Vambery A. Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen. — Leipzig: Brockhaus, 1885. –S. 466.
16. Vambery A. The Turco-Tatars // The Journal of the Manchester Geographical Society, 1892, vol 8